

בענין נוסח תפילת היוצא מבית המדרש

שאלה*:

בתפילה שאחרי הלימוד המודפסת בסוף מסכתות הגמרא (וכת"ר הדפיסה בראש כל כרך מכרכי ספרו 'שלחן ערוך המקוצר') נוסף אחרי התיבות 'זהם רצים לבאר שחת' פסוק שאינו כתוב בגמרא ברכות (דף כח ע"ב, שם מקורה של התפילה הנ"ל): 'שנאמר ואתה אלהים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך' (ותהילים נה, כד).

וכאן הבן שואל: אחרי ההודיה לריבונו של-עולם על הטוב שגמלנו בלימוד תורתו הקדושה, ועל כך שנזכה בעז"ה בזכות לימודה לחיי העולם הבא, שלא כאחינו הטועים שלצערנו הרב רצים בכל כוחם אל עבר באר שחת - מדוע אנו מקללים אותם קללה נמרצת? וכי כל עמי הארצות שלא זכו להיות מבין הרצים לבית המדרש הם אנשי דמים ומרמה, שיש לקלל אותם ולהתפלל לאובדנם? ולענ"ד נראה שתוספת הפסוק כאן אינה במקומה, ונשתרבה מהמשנה במסכת אבות פרק ה משנה יח 'עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה מתלמידי של בלעם הרשע שיורשין גיהנם ויורדין לבאר שחת, שנאמר ואתה אלהים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך'. וכשיגרא דלישנא המשיכו גם בתפילה שאחרי הלימוד אחרי 'באר שחת' בפסוק הקללה לרשעים - שאין מקומו כאן כל עיקר, כי הוא מתאים להיאמר דווקא לתלמידי בלעם הרשע ולא חס ושלום לכל מי שאינו רץ לבית המדרש. כך הייתי אומר אילו לא דמסתפינא.

ונפשי בשאלתי, האם במנהג תימן היו אומרים פסוק זה בסוף התפילה אחר הלימוד, והאם יש למעכ"ת שליט"א הסבר לעניין זה בכלל?
בברכה רבה, ובתודה על העבר ועל העתיד,

הק' יואל קטן

* מובאות כאן שאלה ששאלתי בענין נוסח התפילה שאחרי הלימוד את הגר"י רצאבי שליט"א (מגדולי רבני תימן בדורנו וראש מוסדות 'פעולת צדיק', מחבר סידרת הספרים 'שו"ע המקוצר' ושו"ת 'עולת יצחק' וספרים רבים אחרים) ותשובתו. ברשות הרב שליט"א ערכתי מעט את דבריו כדי לפרסמם כאן ב'המעין' (השאלה והתשובה יתפרסמו בעז"ה באחד הכרכים הבאים של שו"ת עולת יצחק). קושיא זו הקשה בזמנו הראי"ה קוק זצ"ל ב'גנזי קדם' ח"א (תרפ"ב) אות כא עמ' 109-108, ורצה ליישב שגם הנוסח בבבלי היה כפי שמופיע בירושלמי 'יושבי קירקסאות וטיאטראות', שיש בהם שפ"ד וע"ז, ולא 'יושבי קרנות', והשתבש (ומשם הובאו הדברים בקיצור בסידור 'עולת ראי"ה' ח"א עמ' שמג). ועי' תפילת דוד לחותנו האדר"ת עמ' יב, ובמ"ש ב'המעין' טבת תשנ"ט [לט, ב] עמ' 54. י"ק.

לק"י [לישועתך קיויתי י"י]. י"ז אלול ה'תשס"ז, ב'ש"ח [לשטרות].
 א) כבגמרא לפנינו שם בפרק ד' דברכות דף כח ע"ב, שהסיום הוא בתיבות 'והם רצים לבאר שחת' (וללא 'שנאמר' וכו'), כך העתיק גם הרמב"ם בפירוש המשנה שם ובחיבורו פרק י מברכות הלכה כד, והרא"ש כסדר הגמרא שם סימן יב, והטור באורח חיים הלכות תפילה סוף סימן קי, והארחות חיים הלכות ברכות סעיף ס דף מ ע"ג, והכל בו הלכות ברכות דף נו ע"א.

אולם ברי"ף לפנינו שם נוסף 'שנאמר' ואתה אלהים תורידם לבאר שחת' וגו'. ומדק"תם, משמע שאין זו הוספה מן הגאונים או כיוצא בזה, אלא כך היתה גרסתו בגמרא גופה. וכן הוא בפתיחה מבעל תוספות יום טוב לפירושו על המשנה, והעתיק את הפסוק במלואו, דהיינו עד תיבות ואני אבטח בך. וקרוב לזה הסיום בירושלמי ברכות דף לג ע"א 'שנאמר' (שם טז, י) כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת'. אלא שעל הירושלמי אין מקום לקושיית כת"ר כמובן, וזאת אף כי הירושלמי שם אינו גורס יושבי קרנות אלא ולא נתת חלקי בבתי תרטיות ובבתי קרקסיות יעו"ש, דאינהו חמירי וגריעי טפי מיושבי קרנות ושיתבאר פירושו בס"ד לקמן ד"ה על כן, ואפילו הכי לא סיים בקללה כלל.

ב) ומהרי"ץ זצוק"ל גאון רבני תימן ותפארתם, שאחריו נמשכים בני תימן עד היום בכל ענייני מנהגותם, גם כן העלה קרוב לנוסח הרי"ף דלעיל בתכלאל עץ חיים אשר לו בדף פד ע"א, בזה"ל, 'והם רצים לבאר שחת, אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם, ואני אבטח בך'. ומלבד פסוק זה הוסיף עוד שני פסוקים, 'ויבטחו בך' וגו' (תהלים ט, יא), 'כי כל העמים ילכו' וגו' (מיכה ד, ה), יעו"ש. ובזמן שהדפסתי הנוסח דלעיל בשלחן ערוך המקוצר היה נראה לענ"ד בפשיטות שנשמט בעץ חיים בטעות המעתיק או המדפיס מתיבת 'שחת' הראשונה לשנייה, כידוע שמצוי דילוגים כאלו בהעתקות, ולכן הדפסתי כן. ועכשיו שבאתי לדקדק בנוסח זה¹ בדקתי ומצאתי כי גם בשלושת כתי"ק של-מהרי"ץ שברשותנו (ובכללם אחד שיצא לאור בצילום) ליתניהו להני מילי, וכן נדפס בסידורים נוסח תימן בלדי הבאים אחריו, וכך הוא המנהג. אף כי יש נוהגים לומר ממש כבהרי"ף דלעיל, דהיינו שמוסיפים 'שנאמר' ואתה אלהים תורידם לבאר שחת' וגו', וכפי שאמנם נדפס בסידורים נוסח שאמי ובעוד ספרים, מסתמא נמשכו כדרכם אחרי ספרים שבאו אלינו משאר קהילות.

ובהעתק התכלאל של-מהר"י בשירי [מהריב"ש], שקדם למהרי"ץ כמאה וחמישים שנה והולך בעקבות קדמוניו נע"ג [נשמתם עדן גן], ויצא לאור בצילום, מוכח גם-כן כמהרי"ץ. כי שם בדף קפ ע"ב הביא תחילה את הנוסח כבגמרא ורמב"ם, דהיינו עד תיבות 'והם רצים לבאר שחת', ואחר-כך הביא שני מנהגים מה מוסיפים לאחר מכן,

1 עקב התעוררות כת"ר, אף כי עדיין אין זה מיישב את שאלתו. הגם שאולי אפשר לדחוק כי לא הובא הפסוק כראיה לנזכר לפני כן אלא כתוספת, ושפיר מקלל את אנשי הדמים והמרמה שמתוך יושבי הקרנות.

האחד - שבקצת מקומות מוסיפים לומר 'כי לא תעזוב נפשי לשאול' וגו' [כבירושלמי הנזכר לעיל ד"ה אולם, זולת דלא גרסי תיבת שנאמר. וגם מוסיפים עוד כדלקמן] 'תודיעני אורח חיים' וגו' (תהלים טז, יא), 'ברוך רחמנא דסייען בריך הוא וברוך שמיא'. והשני, שבקצת מקומות מוסיפים אחרי תיבות 'לבאר שחת' 'אנשי דמים ומרמה' וגו', 'ויבטחו בד' וגו', 'כי כל העמים' וגו', 'י"י חפץ למען צדקו' וגו' (ישעיה מב, כא), 'ברוך רחמנא דסייען בהדין הוא יסייען' וכו', 'אלופינו מסובלים' וגו' (תהלים קמד, יד), 'ברוך הנותן ליעף כח' וגו' (עין ישעיה מ, כט). ע"כ.

וכמו-כן מוכח גם מהתכלאל של-מהר"י ונה [מהרי"ו, בן-דורו של-מהריב"ש הנזכר לעיל] לפי כת"י שנמצא ברשותי משנת ה'תקל"ב ליצירה ב'פ"ג לשטרות, דגריס כעין שני המנהגים גם יחד שהביא מהריב"ש, אלא שהם בשינוי הסדר, ובתוספת מיוחדת, בזה"ל: 'הם רצים לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם בטוב ולא שְׁנוֹתֵיהֶם בנעימים, ואני אבטח בד', 'ויבטחו בד' וגו', 'כי כל העמים' וגו', 'כי לא תעזוב נפשי' וגו', 'תודיעני אורח חיים' וגו', 'אלופינו מסובלים' וגו', 'ברוך הנותן ליעף כח' וגו', 'י"י חפץ למען צדקו' וגו', 'ברוך רחמנא דסייען בהדין הוא ברחמתיא יסייענך' וכו'. ע"כ. ותוספת זו בנויה על יסוד הפסוק באיוב (לו, יא) 'יִכְלוּ ימיהם בטוב ושְׁנֵיהֶם בנעימים', וכעין זה לרעה יש בתהלים (עח, לג) 'ויכל בהבל ימיהם ושנותם בבהלה'. ומי שקבע תוספת זו, שלא נודע לנו שם כבודו, כנראה הוקשה לו כדקשיא ליה למר, ועל כן היקל את הקללה. אמנם זה אינו אלא בהעתקה אחת של-תכלאל מהרי"ו שלפני כעת, ומאידך בהעתקה אחרת שברשותי משנת ה'תצ"ב ליצירה ב'מ"ג לשטרות לא נמצאת תוספת זו כלל, וגם הנוסח שונה, וכך כתוב שם 'שנאמר ואתה אלהים תורידם וגו' לא יחצו ימיהם ואני אבטח בד', 'ויבטחו בד' וגו', 'כי כל העמים' וגו', 'י"י חפץ למען צדקו' וגו'. ע"כ. גם בתכלאל של-מהר"י משתא [בן דורם של-מהריב"ש ומהרי"ו הנזכרים לעיל] שיצא לאור בצילום, כתוב בדף קצד 'שנאמר ואתה אלהים תורידם וגו' לא יחצו ימיהם ואני אבטח בד', 'ויבטחו בד' יודעי שמך', 'כי לא תעזוב נפשי' וגו', 'תודיעני' וגו', 'ברוך רחמנא דסייען בריך הוא וברוך שמיא' וכו'. ע"כ.

ג) וכל היד המרבה לבדוק בראשונים ובאחרונים, ובדפוסים ישנים, ובתכאליל כת"י המפוזרים כאן ושם, מסתמא תמצא עוד שינויים וחילופים, ציצים ופרחים. ואין לי פנאי כעת לחפש אחריהם. ודי במה שהבאתי, שנראה כי הוא העיקר. ובספר המזרחי על מסכת ברכות דף כז העלה הנוסח כבפירוש המשנה להרמב"ם, דהיינו עד תיבות 'הם רצים לבאר שחת' יעו"ש, ותו לא.

וכנראה שהחכמים שהוסיפו פסוקים דלעיל לא רצו לסיים בתיבות 'באר שחת' מפני שהוא דבר רע, וסימנא מילתא היא. אעפ"י שבקריאת ספר תורה לא קפדינן על סיומי המברכים בכגון דא, שאני הכא שיוצאים מבית המדרש. על כן הוסיפו פסוק זה המסיים 'ואני אבטח בד', ומזה נמשכו להוסיף עוד פסוקים.

ד) ומובן מן האמור למעין וליודע, שתוספת שש תיבות אלו, דהיינו 'שנאמר ואתה אלהים תורידם לבאר שחת', אינה בנוסחאות המקוריות והעיקריות של-תימן. וגם

נראה לענ"ד שאין התוספת הזאת מדוייקת כל כך, כיון דמשמע לפי זה שהפסוק עצמו מדבר על יושבי קרנות, והרי אינו מדבר אלא על אחיתופל וחבריו שביקש עליהם דוד המלך ע"ה כד. ובשלמא הא דתנן באבות 'תלמידיו של-בלעם הרשע יורדין לגיהנם ונוחלים באר שחת שנאמר ואתה אלהים תורידם' וגו', שפיר, מאחר שאחיתופל נחשב מתלמידיו של-בלעם הרשע. ועוד, איד מביאים ראיה שהם רצים לבאר שחת מהפסוק 'אתה אלהים תורידם לבאר שחת', דמשמע אדרבה שאינם רצים מעצמם לבאר שחת (דהיינו לגיהנם) אלא אלהים הוא שמוריד אותם, והוי כמו ראיה לסתור².

הלכך מסתברא שרבותינו מייסדי נוסח זה בכונה השמיטו מכאן את התחלת הפסוק [וכן לא נקטו 'שנאמר'] מהני תרי טעמי, ולכל הפחות מטעמא קמא דאמרן. בין אם הוא כך ובין אם אינו כך, אין לנו לזוז מדרכם ולנטות ממסילתם. לפי-כך חוזרני בי, ובעז"ה בלי שום נדר אתקן בעתיד להשמיט משם תיבות הללו.

ה) ודקשיא ליה למר, וכי יושבי קרנות ראויים לקללה נמרצת זו 'אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם'? אפשר לומר לענ"ד שמייסדי הנוסח לא פירשו זאת כמשמען של-דברים, דקאי על רוצחים השופכים דם ממש ודומיהם ומרמים את הבריות להחזיק עצמם בעיניהם כצדיקים, וכגון תלמידיו של-בלעם הרשע כפי שהובא שם במסכת אבות, שימותו בטרם יגיעו לחצי ימיהם כמו שבלעם נהרג על ידי פינחס בהיותו בן ל"ג שנה כדאיתא בסנהדרין דף קו ע"ב, וכן אחיתופל כדאיתא התם דף סט ע"ב. אלא על אותם שמשאם ומתנם במרמה, וכמ"ש במעם לועז על פסוק זה בתהלים דף לג בשם משכיל לאיתן שיש כאן רמז לדברי ירמיהו (יז, יא) 'עושה עושר ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו'. וזהו שאומר 'אנשי דמים ומרמה' אם עושים שלא במשפט 'לא יחצו ימיהם' אלא 'בחצי ימיו יעזבנו'. ע"כ. ואף שדייק הוא לכתוב זאת בלשון רמז, דמשמע שאינו פשט, לענ"ד יתכן אולי להיות גם פשט, שמתפרשת תיבת 'דמים' - ממון, כבלשון חז"ל 'הדמים מודיעים' (בבא מציעא דף מ ע"ב ובבא בתרא דף עז ע"ב), 'אל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים' (פסחים דף קיב ע"ב), ולא דוקא במונן 'אל תשפכו דם' (בראשית לז, כב), 'ותחנף הארץ בדמים' (תהלים קו, לח), שכן מצינו אף בלשון התורה שיש מפרשים כך את הפסוק 'אם במחותרת וגו' אין לו דמים וגו' דמים לו' (שמות כב, א. ב) תשלומים לכופר, כגון הרשב"ם וחזקוני והדר זקנים לבעלי התוספות שם, ויד רמה בסנהדרין דף עב ע"א וספרי השרשים לר"י ה' גנאח ולהרד"ק שורש דם, ומעם לועז פרשת במדבר דף מו ד"ה ודעו. ואכמ"ל. ואנשים כאלה הרודפים אחר הדמים בלשון רבים, על דרך 'אוהב כסף לא ישבע כסף' (קהלת ה, ט), דרכם להיות רמאים, וזהו אנשי דמים ומרמה.

2 הגם שלפי האמת אינה סתירה, כי לא אמרנו והם רצים לבאר שחת אלא כלפי שאמרנו תחילה שאני רץ לחיי העולם הבא, והכוונה ברורה שה' יתברך הוא שיביאנו לחיי העולם הבא, כי לא ניכנס לשם מעצמנו ללא שיוחלט כן בבית דין של-מעלה, וממילא כן הוא להיפך לגבי יושבי קרנות. מכל מקום מצד הסגנון הדבר קשה קצת.

על כן קבעו זאת בסיום הלימוד, כהמשך למה שפתחנו ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שפירושו בעלי חנויות העוסקים בסחורה³, וייסדו זאת לחזק ולעודד את האדם שהשלים כעת לימודו ויצא לעסקיו, מן הקודש לחול, לבל יתפתה אחרי מועצותיהם, כי הבל המה, וסופם לבאר שחת. ומהאיי טעמא נמי הוסיפו וסיימו בפסוק 'כי כל העמים ילכו וגו' ואנחנו נלך בשם י"י אלהינו' וגו', לרמוז על הליכה ממש, שלא יתפעל גם-כן ביציאתו חוצה כשיראה גויים ההולכים בדרך הנמשכים אחר אמונתם, כי אין תקוה לאחריתם ויילכו לאבדון, מה שאין כן אנחנו שדרכנו נצחית ונלך בשם י"י אלהינו לעולם ועד⁴. לכן מסיימים תפילת היוצא מבית המדרש בפסוק זה לפי נוסח מהרי"ץ הנזכר לעיל, כשם שפסוק זה קבוע כבר בנוסח הרמב"ם בסיום התפילה לפני קדיש תתקבל, וכמו שכתבנו בס"ד בנפלאות מתורתך שם.

והסגנון אנשי דמים, אף שיש מקומות שמוכרחים לפרש כפשוטו שופכי דמים כפי שמורה עניין הפסוקים שבהם נזכרו, כגון בקללת שמעי לדוד 'השיב עליך י"י כל דמי בית שאול' וגו' 'כי איש דמים אתה' (שמ"ב טז, ח), הרי דם תמורת דם. וכן 'לדוד מכתם בשלוח שאול וישמרו את הבית להמיתו וגו' הצילני מפועלי און ומאנשי דמים הושיעני' (תהלים נט, א. ג). למרות זאת, יש מקומות שאדרבה מתפרש יותר יפה במובן דלעיל, כגון 'אנשי דמים ישנאו תם' (משלי כט, י), כי הַתָּם הוא מי שאינו חריף לרמות, על כן הרמאים שונאים אותו לפי שאינו חפץ להתחבר אתם. ובפרט כשמצורפת עם זה תיבת מרמה, כגון 'איש דמים ומרמה יתעב י"י' (תהלים ה, ז), כמו בנדון דידן 'אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם'. ואף שכל המפרשים שראיתי השוו את כולם למובן שפיקות דמים, אולי הניחו לנו מן השמים מקום להתגדר בו.

הצ' יצחק בכמהר"ן רצאבי

- 3 לדעת רש"י בבא קמא דף פב ע"א. ועיין עוד תו"ש יתרו כרך טז במילואים דף קמ, ובמ"ש בס"ד במבוא למילי דאבות הנקרא בית אב אות ב דף יד ד"ה וראיתי וד"ה וכעת.
- 4 וכמ"ש בס"ד בספר נפלאות מתורתך פרשת אמור על פסוק 'איש איש כי יקלל אלהיו' ד"ה ונוהגים. ולפי פירוש יונתן בן עוזיאל שהבאנו שם בד"ה ולי, שהכוונה כי כל העמים ילכו וגו' שילכו לאבדון יעו"ש, מקושר זה יפה עם מה שאמרנו לעיל והם רצים לבאר שחת, כן פירש בני הבחור שאול נר"ו, ויפה אמר. כי שבעה שמות יש לגיהנם, ואחד מהם נקרא באר שחת, כדאיתא בעירובין דף יט ע"א.